

Ladislav Rabušic, Petr Soukup, Petr Mareš

Statistická analýza sociálněvědních dat (prostřednictvím SPSS)

MASARYKOVA
UNIVERZITA

Ladislav Rabušic

Petr Soukup

Petr Mareš

Statistická analýza sociálněvědních dat (prostřednictvím SPSS)

**MUNI
PRESS**

Učebnice vychází s laskavou podporou společnosti

IBM Česká republika, spol. s r. o.

Ladislav Rabušic / Petr Soukup / Petr Mareš

Statistická analýza sociálněvědních dat (prostřednictvím SPSS)

Masarykova univerzita
Brno 2019

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Rabušic, Ladislav, 1954-

Statistická analýza sociálněvědních dat : (prostřednictvím SPSS) / Ladislav Rabušic, Petr Soukup, Petr Mareš. -- 2., přepracované vydání. -- Brno : Masarykova univerzita, 2019. -- 573 stran

Obsahuje bibliografie, bibliografické odkazy a rejstřík

ISBN 978-80-210-9248-8 (vázáno). -- ISBN 978-80-210-9247-1 (brožováno)

* 303.7 * 519.23 * 004.9:311 * 004.42SPSS * 30 * (075.8)

- analýza dat
- statistická analýza
- statistický software
- SPSS (software)
- sociální vědy
- učebnice vysokých škol

311 - Statistika [4]

37.016 - Učební osnovy. Vyučovací předměty. Učebnice [22]

Citace

RABUŠIC, Ladislav, Petr SOUKUP a Petr MAREŠ. *Statistická analýza sociálněvědních dat (prostřednictvím SPSS)*. 2., přeprac. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2019.

ISBN 978-80-210-9247-1 (brožováno)

ISBN 978-80-210-9248-8 (vázáno)

ISBN 978-80-210-9249-5 (online : pdf)

Knihu recenzoval

prof. RNDr. Jan Hendl, CSc.

© 2015, 2019 Ladislav Rabušic, Petr Soukup, Petr Mareš

© 2015, 2019 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-9249-5 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-9247-1 (brožováno)

ISBN 978-80-210-9248-8 (vázáno)

ISBN 978-80-210-6362-4 (1. vydání)

Obsah

Úvod	11
Kapitola 1	
Než začneme	17
Memento na začátek	17
1.1 Logika kvantitativního výzkumu	25
1.2 Hromadná data	26
1.3 Soubory a způsoby výběru jednotek	28
1.4 Měření	30
1.4.1 Koncepty a jejich operacionalizace – indikátory	31
1.4.2 Proměnná	33
1.4.3 Typy škál – proč jsou důležité	35
1.4.4 Aspekty měření	38
1.5 Hypotézy a modely	40
1.5.1 Od tématu přes problém k výzkumné hypotéze	40
1.5.2 Typy hypotéz	41
1.5.3 Složitější modely	43
1.6 Jak získat data pro analýzu	46
1.6.1 Sekundární analýza dat	47
Literatura	49
Kapitola 2	
Práce s hromadnými daty před analýzou	51
2.1 Stručné seznámení s programem IBM SPSS Statistics	51
2.2 Data	58
2.2.1 Matice dat	58
2.2.2 Definice jednotlivých proměnných	62
2.2.3 Plnění matice dat	64
2.3 Práce se systémovými soubory	64
2.3.1 Slučování souborů (procedura <i>Merge Files</i>)	66
2.3.2 Záměna řádků a sloupců matice (procedura <i>Transpose</i>)	68
2.4 Výběr případů z výběrového souboru	69
2.4.1 Výběr případů prostřednictvím pravděpodobnostního (náhodného) výběru (procedura <i>Random sample of cases</i>)	69
2.4.2 Výběr případů za pomoci podmínky (procedura <i>Select cases if</i>)	70

Kapitola 3

Základy jednorozměrné analýzy	75
3.1 Rozložení kategorizovaných dat	77
3.1.1 Čištění dat – jak na to	77
3.1.2 Deskripce struktury souboru – explorace pomocí grafů	81
3.2 Popis rozložení proměnných prostřednictvím čísel	88
3.3 Zpracování vícenásobných odpovědí	93
3.4 Rozložení spojitých proměnných	98
3.4.1 Kontrola nekategorizovaných proměnných	98
3.4.2 Popis rozložení kardinální proměnné	101
3.5 Střední hodnoty a míry variability	101
3.5.1 Nominální proměnné	101
3.5.2 Ordinální proměnné	105
3.5.3 Kardinální proměnné	107
3.6 Výpočty středních hodnot a variability v SPSS	113
3.6.1 Procedura <i>Frequencies</i>	113
3.6.2 Analýza kardinální proměnné v procedurách <i>Descriptives</i> a <i>Explore</i>	116
3.6.3 Dodatek: Analýza ordinální proměnné s dlouhou stupnicí	118
Literatura	122

Kapitola 4

Normální a standardizované normální rozdělení	123
4.1 Normální rozdělení	123
4.1.1 Jak zjistit, zdali je rozdělení normální?	126
4.1.2 Co dělat, když zjistíme, že rozdělení není normální?	132
4.2 Standardizované (normované) normální rozdělení	134
4.2.1 Standardizovaná náhodná veličina neboli z-skóre	135
4.2.2 K čemu může z-skóre být?	139
4.3 Parametrické a neparametrické testy	140
Literatura	141

Kapitola 5

Inferenční statistika a testování hypotéz	143
5.1 populace a výběry	146
5.2 Centrální limitní věta	149
5.3 Inference ze statistiky (výběru) na hodnotu parametru v základním souboru	152
5.3.1 Výběrová chyba	153
5.4 Statistická hypotéza a základy jejího testování	167
5.4.1 Nulová hypotéza	168
5.4.2 Dvoustranné a jednostranné alternativní hypotézy, resp. testy	169
5.4.3 Postup testování	171

5.4.4	Statisticky významné nemusí být věcně významným	174
	Literatura	176
Kapitola 6		
	Transformace proměnných a příbuzné procedury	177
6.1	Procedura <i>Recode</i> (změna kódovacího schématu proměnné)	178
6.1.1	Proměnné s mnoha kategoriemi	181
6.1.2	Změna kódů	187
6.1.3	Změna pořadí kódů	189
6.1.4	Přetočení stupnice (obrácené pořadí kódů)	190
6.2	Vytvoření nové proměnné načítáním hodnot (procedura <i>Count</i>)	191
6.3	Vytvoření nové proměnné početními operacemi (procedura <i>Compute</i>)	194
6.4	Vytvoření nové proměnné prostřednictvím logických podmínek (procedura <i>If</i>) – vytváření typů	197
6.5	Vychýlený výběr a co s tím	201
6.5.1	Vážení souboru podle jedné proměnné	201
6.5.2	Vážení souboru podle více proměnných	203
6.5.3	Typy vah pro data	204
6.5.4	Manipulace s datovým souborem	205
	Literatura	207
Kapitola 7		
	Srovnávání středních hodnot spojitých znaků a testování jejich shody v základním souboru	209
7.1	Porovnání průměrů – procedura <i>Means</i>	210
7.2	T-test neboli testování hypotézy o shodě dvou populačních průměrů	218
7.2.1	T-test pro jediný výběr – <i>One-Sample T Test</i>	219
7.2.2	T-test pro dva nezávislé výběry – <i>Independent-Samples T Test</i>	221
7.3	Parametrické a neparametrické testy pro střední hodnoty	228
7.3.1	Jednostranný a dvoustranný test (hypotézy)	230
7.3.2	Obecné pravidlo o nulové hypotéze	231
7.4	Testování shody několika populačních průměrů – analýza rozptylu (ANOVA)	232
7.5	Kruskalův–Wallisův test aneb Neparametrický „bratranec“ jednofaktorové analýzy rozptylu	242
7.6	Exkurz o chybě prvního a druhého druhu (Statistika jako analogie trestního soudnictví)	245
	Literatura	247
Kapitola 8		
	Základy dvourozměrné (bivariační) analýzy kategoriálních proměnných	249
8.1	Test nezávislosti chí-kvadrát (χ^2)	258
8.2	Poměr šancí (<i>odds ratio</i>)	266
8.2.1	Použití testu chí-kvadrát v jednorozměrné analýze	269
	Literatura	274

Kapitola 9

Měření vztahů mezi dvěma proměnnými (analýza závislostí, korelační analýza)	275
9.1 Asociace a korelace	275
9.2 Míry kontingence pro nominální znaky	278
9.2.1 Míry založené na chí-kvadrátu	278
9.2.2 Další koeficienty pro nominální znaky	281
9.3 Míry souvislosti pro ordinální znaky	283
9.4 Míra souhlasu	289
9.5 Míra souvislosti pro intervalové znaky	291
9.6 Souvislost nominálního znaku s kardinální proměnnou	301
9.7 Shrnutí	302
Literatura	311

Kapitola 10

Jak odhalit vliv třetí proměnné (elaborace)	313
10.1 Co je elaborace	313
10.2 Podmíněně kontingenční tabulky	315
10.3 Podmíněně korelační koeficienty	322
10.4 Využití dílčích (parciálních) koeficientů	328
10.5 Příklad výpočtu parciální korelace v SPSS	330
Literatura	336

Kapitola 11

Základy lineární regrese	337
11.1 Základní podstata regresní analýzy – regresní přímka a její rovnice	337
11.2 Regresní diagnostika – predikované hodnoty a rezidua	347
11.2.1 Dílčí shrnutí	363
11.3 Dodatek: Analýza po skupinách a použití jiné než lineární funkce	364
Literatura	373

Kapitola 12

Mnohonásobná lineární regrese	375
12.1 Předpoklady regresní analýzy	376
12.1.1 Jak testovat předpoklady	377
12.1.2 Různé formy mnohonásobné regrese	378
12.2 Provedení regrese a její výstupy v SPSS	385
12.2.1 Jak zadat výpočet	386
12.2.2 Regresní koeficienty	390
12.2.3 Hodnocení výstupu regresní analýzy	395
Literatura	405

Kapitola 13

Binární logistická regrese	407
13.1 Proč pro dichotomickou závisle proměnnou nelze využít lineární regresi?	407
13.1.2 Logit, pravděpodobnost a šance	409
13.2 Předpoklady binární logistické regrese	412
13.3 Realizace logistické regrese	413
Literatura	426

Příloha kapitoly 13:

Základní popisné statistiky nezávisle proměnných a korelace kardinálních a ordinálních proměnných se závisle proměnnou	427
--	-----

Kapitola 14

Multinomiální logistická regrese	429
14.1 Předpoklady multinomiální logistické regrese	430
14.2 Realizace multinomiální logistické regrese	430
Literatura	443

Kapitola 15

Explorační faktorová analýza	445
15.1 Extrakce (nalezení) faktorů	453
15.2 Pojmenování faktorů	460
15.2.1 Rotace faktorů	461
15.3 Závěrečné poznámky	470
15.3.1 Exkurz: vnitřní konzistence škál – Cronbachovo <i>alfa</i> a faktorová analýza ...	471
Literatura	477

Kapitola 16

Seskupovací analýza	479
16.1 Hierarchická seskupovací analýza	480
16.1.1 Způsoby měření vzdálenosti v mnohorozměrném prostoru	482
16.1.2 Seskupování případů – jednotlivé techniky	486
16.1.3 Nalezení „ideálního“ počtu seskupení a práce s nimi	494
16.1.4 Poznámky závěrem k hierarchickému seskupování	499
16.2 Relokační seskupování (K-průměry, <i>K-means</i> nebo <i>quick cluster</i>)	500
16.3 Seskupování proměnných jako alternativa k faktorové analýze	504
16.4 Dvoustupňová seskupovací analýza (<i>two step cluster</i>) a další příbuzné postupy	505
16.5 Stručné shrnutí k seskupovacím metodám	507
16.6 Dodatek o tvorbě agregovaných dat	508
Literatura	510

Dodatek I

Custom Tables – moderní možnost zobrazování dat	511
I.1 Četnostní tabulka pro jednu proměnnou	513
I.1.1 Záměna řádků a sloupců	517
I.1.2 Nastavení hodnot ve výstupu	518
I.2 Četnostní tabulky pro více proměnných s různými stupnicemi odpovědí	519
I.2.1 Možnost zobrazení výsledků pro dílčí podskupiny, zanořování	520
I.3 Četnostní tabulky pro více proměnných se stejnými stupnicemi odpovědí v jedné tabulce ...	524
I.4 Kontingenční tabulky pro dvě a více proměnných včetně statistických testů	526
I.5 Tabulky s charakteristikami kardinálních proměnných	535

Dodatek II

Příkazy v SPSS – základní přehled a pravidla pro používání	539
II.1 Pravidla pro psaní a užívání příkazů	540
II.2 Práce s datovým souborem (otevření, uložení a spojení)	541
II.3 Popsání proměnných a jejich kategorií, přejmenování proměnné	543
II.4 Základní úpravy proměnných	544
II.5 Tři typy příkazů aneb Možné zrady při zpracování dat	548
II.6 Uživatelská definice chybějících hodnot	549
II.7 Výběr části dat a třídění	550
II.8 Základní popisné statistiky	554
II.9 Složitější statistické operace	555

Dodatek III

Přehled statistického softwaru pro analýzu dat	557
III.1 Obecné statistické balíky	557
III.2 Speciální statistický software	561
III.2.1 Speciální software pro strukturální modely	561
III.2.2 Speciální software pro víceúrovňové modely	562
III.2.3 Speciální software pro analýzu latentních tříd	563

Dodatek IV

Kde hledat data pro analýzu?	565
IV.1 Data z velkých mezinárodních výzkumů	565
IV.2 Datové archivy	567
IV.3 Statistická data	568
Literatura	568

Písmena řecké abecedy	569
------------------------------------	-----

Rejstřík	570
-----------------------	-----

Úvod

Žijeme ve světě, který je prodchnut daty. Data se stala natolik součástí života jedince i společnosti, že se dnes hovoří o datové revoluci. Technologický rozvoj počítačů, rozvoj jejich hardware i software a jejich stále větší schopnost zpracovávat data nejrůznější povahy (data obrazová, jazyková a samozřejmě i numerická) rozšiřuje možnosti vývoje umělé inteligence. Je zřejmé, že schopnost rozumět datům a umět je analyzovat se stává životní nutností, obzvláště u lidí s vysokoškolským diplomem.

Specifickým druhem dat jsou data statistická. Statistická data nás doprovázejí každodenně při čtení novin, poslechu rozhlasu, sledování televizních pořadů. Citování statistických údajů velmi často sloužilo a dodnes slouží v každodenním životě jako důkaz, který má potvrdit správnost argumentace – bohužel v množství nejrůznějších statistických údajů se často nacházejí i takové, které si navzájem protirečí. To může vést až k jistým pochybnostem o jejich pravdivosti, a potažmo také k pochybnostem o samotné statistice jako vědě (to je o statistické vědě), jak to naznačují dehonestující výroky typu „statistikou lze dokázat cokoliv“ nebo „nevěřím žádné statistice, kterou jsem sám nezfalšoval“. I proto už v roce 1954 napsal americký žurnalista Darell Duff populární útlou knížečku nazvanou *How to Lie with Statistics* (v českém překladu vyšla v roce 2013 pod názvem „Jak lhát se statistikou“) s cílem ukázat, jak se nedopouštět různých druhů chyb (a tedy statisticky nelhat) při interpretaci statistických dat.

Alespoň trochu rozumět statistice, a být tak statisticky gramotný je pro každého nesmírně užitečné. Ostatně již v roce 1950 americký statistik Sam Wilks po zvolení předsedou Americké statistické asociace ve své prezidentské řeči geniálně předpověděl: „Statistické myšlení bude jednou pro efektivní občanství stejně nezbytné jako schopnost číst a psát,“¹ s čímž my, autoři této učebnice, plně souhlasíme; navíc jsme přesvědčeni, že tato doba již nastala.

Pro studenty sociálních věd je základní znalost statistických operací důležitá obzvláště: nejen proto, že jistě chtějí být efektivními občany, ale především proto, že jistě chtějí být i efektivními badateli. A jak již měli možnost v průběhu svého studia

¹ Tento výrok je často mylně připisován známému anglickému spisovateli H. G. Wellsovi, prý pochází z jeho knihy *Mankind in the Making* z roku 1903. Wells se sice v podobném duchu vyjádřil, ale byl to Wilks, jenž Wellsovu myšlenku tak skvěle parafrázoval.

zjistit, značná část sociálněvědních závěrů a generalizujících výroků je založena právě na statistických analýzách. Studenti proto musejí být připraveni na to, že je nutné se statistiku naučit, neboť statistické operace budou organickou součástí jejich výzkumné práce. Proto musejí vědět, že statistické operace jsou založeny na určitých předpokladech, které, pokud nejsou naplněny, vedou k produkci – eufemisticky řečeno – statistických artefaktů, to je – řečeno lapidárně – k produkci mylných výsledků. Ale i ti studenti, kteří se chtějí pohybovat především v prostředí tzv. kvalitativní metodologie, která je založena na „práci bez čísel“, by měli považovat zvládnutí základních statistických dovedností za užitečné – přinejmenším proto, aby rozuměli, jak statistické údaje vznikají a jaká čertova kopýtka se ve statistických analýzách mohou vyskytovat.

V této učebnici se budeme zabývat problematikou analýzy statistických dat prostřednictvím softwaru IBM SPSS². Považujeme za důležité hned v úvodu zdůraznit, že čtenářům nepředkládáme klasickou učebnici statistiky (proto také popisujeme základní statistické pojmy, aniž bychom věnovali větší pozornost tomu, jak jsou matematicky definovány), ale soubor návodu, jak statisticky analyzovat datové soubory obsahující hromadné kvantitativní údaje. Učebnice je primárně určena pro studenty společenských věd. Jako dlouholetí učitelé kurzů „analýza dat“ pro studenty sociálních věd totiž máme opakovanou zkušenost, že naučit naše studenty statistické analýze vyžaduje poněkud jiný přístup než prostřednictvím standardní výuky statistiky. Proto je naše učebnice napsána tak, že od čtenáře nevyžaduje více než jen základní znalosti z aritmetiky a elementární algebry. Výklad každé problematiky je řešen podle následujícího vzorce: čtenáři předestřeme analytický problém (například jaká je souvislost mezi mírou religiozity respondentů a jejich postojem k možnosti zavedení eutanazie), poté popíšeme, jakým způsobem se zadá příslušný výpočet v programu SPSS (s názornými návody), a poté ukážeme, jak je možné výsledek, který SPSS vyprodukuje, vyložit a interpretovat. Jelikož všechny analytické úlohy jsou řešeny prostřednictvím výpočtů na počítači, nemusí se nic počítat ručně. Aby ovšem čtenáři pracovali „statisticky poučeně“, výkladům některých principů statistiky se samozřejmě nevyhneme. Snažili jsme se ovšem, aby tento výklad byl maximálně srozumitelný, takže jsme museli v mnoha případech výrazně zjednodušovat (a někdy jsme se přitom dostali, jak nás ve svých posudcích upozorňovali naši recenzenti, až na tu nejspodnější možnou hranici zjednodušení). Pevně věříme, že čtenáři pomohou mnohé obrázky, které v knize i výuce hojně užíváme.

Společenské vědy studují, jak známo, sociální jevy (fenomény), to je lidské kolektivní jednání, které je výsledkem vztahů a interakcí mezi lidmi a které se odehrává v prostředí lidské kultury a jejích organizací a institucí. Při jejich poznávání se, jako všechny vědy, řídí třemi cíli: studované jevy se 1) nejdříve musejí **popsat**, poté 2) se musejí prostřednictvím nalezení pravděpodobnostních nebo příčinných (kauzálních) vztahů

² Učebnici lze zcela jednoduše užívat též se softwarem PSPP, který je freeware obdoba SPSS (s výjimkou kapitol 14 a 16 a dále některých speciálních postupů v kapitolách 7, 9, 11 a 12). Obdobné nabídky s SPSS i má další freeware nazvaný JASP, jeho analytické možnosti jsou ale ještě omezenější.

vysvětlit a nakonec 3) je třeba se pokoušet o **predikci** (předpověď) budoucího způsobu (popřípadě variantních způsobů) jejich chování nebo existence. Jelikož sociální vědy potřebují k těmto cílům data, povolávají k jejich naplnění ve svém kvantitativním paradigmatu statistickou vědu. Ta umí prostřednictvím svých postupů, to je prostřednictvím postupů **deskriptivní statistiky**, především data **sumarizovat**, tedy **popsat**. Řekneme-li například na základě sociologického výzkumu, který byl proveden na výběrovém souboru 1 812 osob, že v roce 2017 bylo v ČR 90 % respondentů ve svém životě *šťastných*, zatímco *nešťastných* bylo pouhých 10 %, ³ pak jsme statisticky shrnuli 1 812 individuálních odpovědí na otázku, zdali se respondent(ka) cítí celkově šťastný nebo nešťastný. Podobně sumarizující výpovědi bude, když řekneme, že v pocitu štěstí se muži a ženy nelišili nebo že celkově byly v roce 2017 šťastnější spíše mladší věkové skupiny než skupiny starší, neboť ve věku 18–29 let bylo šťastných 95 % respondentů, zatímco ve věkové skupině 60 let a starších bylo šťastných jen 85 %. Postupům této popisné statistiky jsou věnovány především kapitoly 3, 4 a 7.

Hledání vztahů mezi jevy s cílem nalézt jejich pravděpodobnostní nebo kauzální **vysvětlení** jsou věnovány kapitoly 8, 9, 10, 11, 12, 13 a 14. V kapitolách 11–14, jež podávají výklad postupů regresní analýzy, se čtenář navíc seznámí s postupy, které umožňují **predikovat** budoucí chování analyzovaných jevů.

Statistická věda má ovšem pro analýzu sociálněvědních problémů ještě jeden – a to podstatný – moment. Ukazuje, za jakých okolností je možné z údajů, které sociální vědy získávají z výběrových souborů (a je pro sociální vědy charakteristické, že ve svých zkoumáních pracují ne s celou populací, ale pouze s její menší či větší částí), zobecňovat prostřednictvím postupů **statistické inference** z dat těchto výběrových souborů na celou populaci (více o tom v kapitole 5).

Jak jsme již uvedli výše, naše učebnice se snaží poskytnout čtenářům pouze základní orientaci v procedurách statistické analýzy. Dobře si uvědomujeme, že tato učebnice z žádného čtenáře statistika neudělá. Věříme ale, že pomůže pochopit, co statistika je, k čemu může sloužit, jak se v ní získávají nejen přesné, ale i spolehlivé a relevantní výsledky, jak těmto výsledkům rozumět a jak je interpretovat – pozor ale, interpretace je již ze značné části za hranicemi znalostí statistiky a musí být vždy doprovázena znalostmi příslušné sociálněvědní disciplíny. Jejím hlavním cílem je tedy naučit, obecně řečeno, jak statistiku používat pro odpovědi na otázky, které si sociální vědy obecně (a sociologie specificky) kladou, a jak přitom udělat co nejméně chybných kroků a rozhodnutí nebo falešných závěrů.

Naše učebnice je výsledkem určité potřeby a z ní plynoucího popotávky, což určuje jak její obsah a výběr jednotlivých témat, tak i rozsah, který jim věnuje. Určuje ale i způsob jejich výkladu. Jsme si přitom vědomi, že se ocitáme v konkurenci se skvělými úvody do statistiky, jako jsou např. *Analýza kategorizovaných dat v sociologii* (Řehák a Řeháková, 1986) nebo *Přehled statistických metod* (Hendl, 2015).

³ Viz Rabušic, Chromková Manea (2018, s. 29) nebo též <http://evs.fss.muni.cz/aktualne-k-vyzkumu/vysledky-a-publikace>.

Náš výklad je přizpůsoben nejen požadavkům a logice výuky statistiky v bakalářském programu sociologie, ale i logice programu IBM SPSS, který je při ní používán.⁴ V české sociologii je právě IBM SPSS momentálně nejužívanější z programů určených pro zpracování hromadných dat. I když, po pravdě řečeno, z možností, které tento program pro statistickou analýzu hromadných dat nabízí, vybírá naše publikace jen malý díl.⁵ Z didaktického hlediska upozorňujeme čtenáře na fakt, že pouhá četba našeho textu sice poskytne základní orientaci ve statistice, ale nenaučí jejímu praktickému použití, které je pro svou složitost vázáno na počítačové zpracování hromadných dat. K získání skutečné kompetence při práci s hromadnými daty je třeba při čtení učebnice zároveň pracovat se softwarem a uváděné příklady si krok za krokem skutečně samostatně procvičovat. Z tohoto důvodu může čtenář nalézt všechny datové soubory, s nimiž se v učebnici operuje, na webové adrese: <https://iss.fsv.cuni.cz/analyza-dat-spss>. Na tento web budou postupně přidávány i další materiály a úlohy pro samostatné procvičování.⁶ Ale nejen to, doporučujeme klást si nad příslušnými daty další samostatné výzkumné otázky a zodpovídat si je na základě vlastních výpočtů. Jsme si vědomi toho, že číst učebnici a současně mít otevřený počítač, na němž krok za krokem sledujeme učebnicový výklad tématu a provádíme příslušné počítačové operace, není úplně standardní studijní situace, ale bohužel v tomto případě to jinak nejde. Je to podobné, jako byste se chtěli naučit jezdit na snowboardu. Můžete si o tom, jak se to dělá, přečíst horu návodů, ale dokud to podle nich – a nejlépe s instruktorem – sami nezkusíte, nenaučíte se to nikdy. Ke schopnosti správným způsobem analyzovat statistická (hromadná) data prostřednictvím programu SPSS vede pouze jediná cesta: domácí praktické studium a pravidelné cvičení s učitelem (instruktorem) v rámci výuky. S programem je třeba živě a pravidelně pracovat, platí zde ono okřídlené didaktické *Learning by Doing*, tedy učím se tím, že to sám dělám.

Tato učebnice je novým a rozšířeným vydáním její předchozí verze.⁷ S čím konkrétním se čtenář v jednotlivých kapitolách setká? Naše publikace začíná v **první kapitole** odkazy na užitečný metodologický kontext zpracování hromadných dat a pochopitelně se také zabývá otázkami o povaze hromadných dat. Připomínané

⁴ Většina výstupů byla generována ve verzi IBM SPSS 22. Víme, že jsou k dispozici již vyšší verze (v době dokončení tohoto rukopisu to byla verze 25), ale podoba výstupů se v jednotlivých verzích nijak zvláště neliší.

⁵ Tuto mezeru snad již brzy zaplní připravované vydání pokračování této knihy.

⁶ Naším základním datovým souborem, na němž je provedena většina postupů, je reprezentativní soubor České republiky z mezinárodního výzkumu *European Values Study* z roku 1999 (viz soubor EVS99-cvicny). Jsme si vědomi, že tato data jsou pro mnohé čtenáře této učebnice poněkud zastaralá (někteří možná ještě ani nebyli v té době na světě), ale to není z hlediska pochopení smyslu statistické analýzy vůbec důležité. V této knize nám jde primárně o popis a vysvětlení statistických postupů, méně již o věcnou sociologickou analýzu hodnotových orientací a preferencí.

⁷ Viz Mareš, P., Rabušic, L., Soukup, P. (2015). *Analýza sociálněvědních dat (nejen v SPSS)*. Masarykova univerzita: Brno. Toto nové vydání nejen rozšiřuje původní texty, ale přidává dvě zcela nové kapitoly o binární a multinomiální logistické regresi. Na druhé straně vypouští kapitolu o analýze dat v prostředí MS Excel. Na webu ke knize budou též postupně publikovány další doplňky a úlohy.

metodologické poznatky jsou sice triviální, ale bez jejich znalosti nelze úspěšně statistiku ve společenskovědním výzkumu používat. Neboť statistika, zdůrazňujeme, je dobrým nástrojem jen pro toho, kdo nejen umí adekvátně aplikovat její postupy, ale současně zná i teorii a metodologii svého vědního oboru. Jen se širšími metodologickými a teoretickými oborovými znalostmi dokážeme formulovat relevantní výzkumné otázky, jsme schopni nalézat relevantní způsoby, jak se pokusit na tyto otázky odpovědět, a nakonec dokážeme vyslovovat relevantní interpretace výsledků našich analýz – relevantních v tom smyslu, že jsou zasazeny do existujícího teoretického kontextu naší disciplíny. Značná část této kapitoly je také věnována připomenutím, jak je pro správnou volbu statistických procedur a konkrétních statistik důležité rozlišovat úroveň měření a typy stupnic použitých proměnných.

Ve **druhé kapitole** seznámíme čtenáře se základními prvky softwaru IBM SPSS. Ukážeme si, jak se se softwarem pracuje, jak se do něj nahrávají výzkumná data, jak vypadá datová matice, jak se její jednotlivé proměnné musejí popsat, aby jim SPSS rozuměl, jak si připravit data pro statistickou analýzu atd. Tato kapitola je poněkud technického rázu, ale bez těchto znalostí není možné se softwarem operovat, a tudíž ani statisticky pracovat.

Třetí kapitola je již věnována prvním krokům statistické analýzy, a to analýze jednorozměrné, která nabízí deskripci rozdělení hodnot jednotlivých proměnných v souboru. Ukazuje, jak zjistit, jaký je podíl jednotek s určitými vlastnostmi ve výběrovém souboru, popřípadě jak jsou v něm jednotlivé vlastnosti rozděleny, což lze vyjadřovat graficky (např. prostřednictvím histogramů) či numericky (prostřednictvím percentilů nebo souhrnných statistik, jako jsou střední hodnoty s jejich mírami variability).

Zvláštní úlohu plní **kapitola čtvrtá**, v níž se věnujeme jednomu ze základních konceptů statistiky, jímž je normální rozdělení. V jejím závěru se při výkladu standardizovaného normálního rozdělení dotkneme problematiky inferenční statistiky a testování hypotéz, kterou detailněji rozvíjí **kapitola pátá**. Ve statistické analýze nám totiž nejde pouze o popis výběrového souboru, s nímž pracujeme, ani o analýzu vztahů mezi proměnnými v tomto souboru. Jde nám o zobecnění výsledků získaných ve výběrovém souboru na populaci, z níž byly jeho jednotky vybrány. Nemohli jsme se proto vyhnout stručnému, a proto snad i poněkud povrchnímu vhledu do počtu pravděpodobnosti. Neboť právě na něm zobecňování (inference) stojí a s ním také padá. Jak konstatoval nositel Nobelovy ceny Ragnar Frische v úvodu ke knize Helmuta Swobody *Moderní statistika*: „... u hypotézy v technickém a statistickém smyslu se soustředíme na charakteristický způsob rozdělení pravděpodobnosti určitého jevu“ (Swoboda, 1971, s. 10). Je důležité si také uvědomit souvislost této kapitoly s kapitolou věnovanou metodologickému kontextu. Inferenční statistika má totiž smysl, jen pokud mají hromadná data určitou povahu. Především musejí představovat takový **výběr** z populace (inference nemá smysl u vyčerpávajících šetření zahrnujících všechny jednotky definované populace), při němž všechny jednotky v populaci mají stejnou šanci, že se do výběru dostanou. A aby naše inference byla korektní, je třeba též vědět, jak určit populaci, z níž náš soubor budeme vybírat. V této kapitole je čtenář také upozorněn na podstatný prvek

práce s výběrovými soubory, totiž že naše výsledky jsou vždy zatíženy tzv. výběrovou chybou a že se pohybují s určitou pravděpodobností v tzv. intervalu spolehlivosti. Tato kapitola se také snaží nabourat mýtus statistické signifikance.

Šestá kapitola je věnována transformacím proměnných, či jinak řečeno, úpravám jejich stupnic. Mnohdy totiž je při sběru dat výhodné použít stupnice, které, pokud nejsou upraveny, mohou analýzu komplikovat, nebo stupnice, které umožní variabilitu úprav podle různě kladených výzkumných otázek. Ať již jde o vhodné slučování hodnot (kategorií) stupnice, změnu orientace pořadových stupnic, aby z nich bylo možno počítat součtové indexy, nebo o různé výpočty s těmito hodnotami. Transformace nám také nejen umožňují úpravy oboru hodnot jednotlivých proměnných, ale umožní nám i vytváření typů kombinací hodnot (vlastností zkoumaných jednotek) dvou či více proměnných. Například z hodnot proměnné pohlaví (muž a žena) a dichotomické proměnné pocit štěstí (pocit štěstí a absence pocitu štěstí) lze vytvořit čtyři typy (muž, respektive žena, cítící se šťastnými a muž či žena cítící se nešťastnými).

Ve druhé polovině se učebnice soustředí na základní statistické procedury dvojrozměrné analýzy, která prostřednictvím kontingenčních tabulek hledá vztahy mezi proměnnými a prostřednictvím měř asociace a korelace měří jejich sílu – to je obsahem **kapitol 7, 8 a 9**. A jelikož víme, že v sociální realitě jsou sociální jevy složité multideterminovány, ukazujeme v **10. kapitole**, jak do analýzy o vztazích mezi dvěma proměnnými přidat působení další, to je třetí proměnné. Na tuto pasáž pak navazují **kapitoly 11, 12, 13 a 14**, v nichž ukazujeme, jak je možné od dvourozměrné deskripce přecházet k vícerozměrné analýze a také k predikci. Tím se dostaneme k tzv. multivariačním (vícerozměrným) analytickým postupům. Poslední dvě kapitoly, **15 a 16**, nás seznámí s tzv. exploračními technikami – faktorovou analýzou (**kapitola 15**) a analýzou seskupovací (**kapitola 16**). K šestnácti kapitolám přidáváme v závěru učebnice **čtyři dodatky**, v nichž naleznou poučení ti, kteří chtějí více a hlouběji zvládnout možnosti, jež nabízí program SPSS.

Na závěr tohoto úvodu si dovoluujeme vyjádřit několik poděkování. Náš dík patří především několika generacím našich studentů, na nichž jsme si každoročně postupně ověřovali nové a nové varianty našich textů – dík za to, že to s námi vydrželi a že nám dávali důležité podněty o slabých místech v těchto textech. Dále patří velký dík našemu recenzentovi, prof. Janu Hendlovi, za jeho detailní a cenné připomínky k našemu rukopisu – pokud však v textu čtenáři naleznou nedokonalosti, případně i chyby, není to v žádném případě vina recenzentů, ale pouze a toliko vina naše. A budeme pochopitelně našim čtenářům vděční za jakékoliv podněty pro další zkvalitňování textu.⁸

Ladislav Rabušic, Petr Soukup a Petr Mareš

V Brně a Praze v říjnu 2018

⁸ Připomínky prosíme na e-mailové adresy: rabusic@muni.cz a soukup@fsv.cuni.cz.

Kapitola 1

Než začneme

*Jasnost je intelektuální hodnota; ne však přesnost a preciznost.
Absolutní preciznost je nedosažitelná; je neúčelné chtít být přesnější,
než to vyžaduje naše problémová situace.*

Karl R. Popper

Aforismus o statistice aneb tři druhy lži: lež prostá, lež sprostá, statistika.

Benjamin Disraeli

Memento na začátek

V tomto učebním textu se budeme pohybovat v diskurzu kvantitativního výzkumu, v tzv. kvantitativním paradigmatu. Připomínáme, že sociální vědy jsou vědami multi-paradigmatickými, což znamená, že vedle sebe koexistují různé způsoby a pravidla, jak dělat vědu, jak řešit její hlavolamy. Různost těchto vzorců je v podstatě dána tím, jak si jednotlivá paradigmatata odpovídají na tři základní otázky: ontologickou, epistemologickou a metodologickou. 1) Ontologická otázka se ptá, jaká je povaha reality, kterou zkoumáme. 2) Epistemologická otázka řeší, jaká je podstata poznání a jaký je vztah mezi tím, kdo poznává, a tím, co je poznáváno. 3) Metodologická otázka se pídí po tom, jakým způsobem se produkuje vědění, porozumění a pochopení. Na tomto základě se dnes definují tři základní skupiny paradigmat: pozitivistické, interpretativní a emancipativní (Mertens, 1998).⁹

Kvantitativní paradigma má svůj vzor v přírodních vědách. Vychází z přesvědčení, že realita je vnější a objektivně poznatelná. Klade velký důraz na měření vlastností, to je na jejich kvantifikaci. Jelikož převážná většina vlastností lidského chování

⁹ V literatuře najdeme i další názvy: synonymicky s interpretativním paradigmatem se objevují výrazy etnografické, fenomenologické, hermeneutické nebo naturalistické paradigma. Vedle emancipativního paradigmatu nacházíme také výrazy feministické, participativní nebo kriticky teoretické paradigma.

a lidského světa, jimiž se sociální vědy zabývají, patří ke složitým konstruktům a entitám, musíme se ve výzkumu velmi často spokojit s měřením ne přímo těchto vlastností (nejsou totiž přímo pozorovatelné), ale s měřením jejich pozorovatelných indikátorů. Nemůžeme například přímo změřit vzdělanost jedinců, ale na jejich vzdělanost můžeme usuzovat z výše dosaženého vzdělání. Vzdělanost je v tomto případě vlastností, úroveň dosaženého vzdělání jejím indikátorem.

Nemožnost přímého měření vlastností sociálního světa je v sociálněvědním výzkumu zdrojem jistých potíží. Mnozí metodologové proto zdůrazňují – a my s nimi –, že jedním z klíčových momentů kvantifikace a měření v sociálních vědách je **operacionalizace**, tedy převod abstraktních konstruktů do měřitelných znaků. S operacionalizací je spojen důležitý prvek, a to otázka **validity** těchto operací, což je posouzení, zdali námi vytvořený měřitelný znak (indikátor) je dobrým a skutečným reprezentantem vlastnosti, kterou chceme změřit – proto se také validita definuje jako schopnost měřit to, co skutečně měřit chceme.

Operacionalizace je náročným tvůrčím procesem, v němž postupujeme od sociálněvědních konceptů a jejich nominálních definic přes odhalování jejich dimenzí a subdimenzí ke konkrétním operacím (operacionálním definicím), které nám říkají, co vlastně máme ve výzkumu zjišťovat a měřit. Názornou ukázkou necht' je příklad schématu operacionalizace, které použil de Vaus (1990) pro koncept (pojem) deprivace – viz obrázek 1.1. Co z něj rozhodně stojí za zapamatování, je, že při zjišťování „míry deprivace“ nevystačíme pouze s jedním indikátorem – de Vaus jich navrhuje zjišťovat devět, a to ještě použití škály introverze/extroverze a škály asertivity obsahuje zjišťování řady dalších údajů.¹⁰

Operacionalizaci a měření vnímáme jako ústřední metodologické téma kvantitativního výzkumu. Jak konstruovat dobré, tedy validní a samozřejmě i dostatečně spolehlivé (reliabilní) měřicí nástroje a jakým způsobem měřit sociální vlastnosti, to jsou kardinální otázky kvantitativního paradigmatu. Podle zastánců paradigmatu kvalitativního jsou ale také zásadními – a z jejich pohledu jen obtížně překonatelnými – překážkami vědecké práce.¹¹

Problém měření se navíc umocňuje tím, že velkou část našich kvantitativních dat získáváme na základě standardizovaných výpovědí, to je na základě standardizovaných rozhovorů tazatele se subjekty výzkumu. Standardizovanými výpověďmi rozumíme (i v dalším textu) výpovědi, které lze vyjádřit čísly (věk, příjem apod.) nebo číslicemi (přirazenými jednotlivým variantám možných odpovědí), umožňujícími

⁴ Zájemce o detailnější vysvětlení problematiky konceptualizace a operacionalizace odkazujeme např. na pasáže v učebnici E. Babbieho (Babbie, 2001, s. 119–145).

⁵ Není cílem tohoto textu tento spor posuzovat, dodejme pouze, že po letech původně nesmiřitelných diskuzí v poslední čtvrtině minulého století došlo nyní mezi oběma tábory ke smíru a ke koexistenci, především prostřednictvím tzv. *mixed methods research* neboli metod smíšeného výzkumu, který kombinuje (směšuje) relevantní metody kvantitativního a kvalitativního výzkumu. Pro zájemce o metody smíšeného výzkumu může být dobrým úvodem kniha *Advances in Mixed Methods Research: Theories and Applications* editovaná Manfredem Maxem Bergmanem (Sage, 2008).